

κή της πλευρά, γιατί τὸ σύγχρονο ἄτομο, λυτρωμένο ἀπ' τὶς παλιές ἀξίες, νοιώθει τὴν ἀνάγκη νὰ τὶς ἀντικαταστήσει μ' ἄλλες ἀξίες, ἀναπληρωματικές. Ἐάν «ἔβανον οἱ Θεοὶ», πρέπει νὰ ἐνθρονίσουμε στὴ θέση τους τὰ εἰδῶλα τῶν νέων θρησκειῶν: τὴν Τέχνη, τὴν Ἐπιστήμη, τὸ Νέον Ἄνθρωπο. Στὸ καθένα ἀπ' αὐτὰ τὰ σημεῖα, ὁ μυστικιστικὸς τόνος τοῦ Παλαμᾶ ἐνώνεται μὲ τὴ θερμὴ κάποιων μεγάλων πνευμάτων, ἀποχωρισμένων ὅπως αὐτὸς ἀπ' τὶς δοξασίες τῆς χριστιανικῆς Εὐρώπης, πούχουν μεταφέρει τὴν θρησκευτικὴ τους δίψα σὲ μιὰ πανανθρώπινη πίστη πού τείνουν νὰ τὴ θεοποιήσουν: στοὺς Φλωμπέρ, Ρενάν, Νίτσε.

Ἀναφέροντας ξανά ἢ συναντώντας μιὰν ἰδέα ἐντελῶς παρνασιακὴ πού χρονολογεῖται ἀπ' τὸν Γκωτιέ, ὁ ποιητὴς στὴν «Ὡδὴ γιὰ τὸ θάνατο τοῦ Ἴψεν» βάζει τὴ Μούσα του νὰ πεῖ ὅτι ἡ δάφνη τῆς διουσιακῆς ἢ τῆς ἀπολλώνιας ἔμπνευσης ἀναπληρώνει τώρα τὴ σθυσμένη λατρεία τῶν Θεῶν τοῦ Ὀλύμπου καὶ τὴν πίστη στὸ Χριστὸ πού μαραζώνει¹²⁴. Μ' ἂν ἀπὸ δῶ κι' ὀμπρὸς ἢ ὀμορφιά πρέπει νὰ χωρίσει ἀπ' τὸ Μῦθο, δὲν θ' ἀπομείνει ὡστόσο χωρὶς σύντροφο: θὰ προσπαθῆσει νὰ βαδίσει, ὅπως τὸ ὑπόβαλε ὁ Ρενάν, σὲ καινούργιους δρόμους, πλάι στὸν ἐπιστημονικὸ αἰτιολογισμὸ — καὶ νὰ τῶρα τὰ βιολιά θ' ἀντηχήσουν καὶ πάλι «ἀπὸ τὴ μουσικὴ τῆς ἀλήθειας»¹²⁵. Καὶ νὰ πῶς ὁ ποιητὴς προσπαθεῖ ν' ἀποδώσει στὸ καινούργιο τοῦτο βιολί τὸν ἀσάλευτο χορὸ τῶν ἀστρων, τὴ σύγκρουση τῶν στοιχείων πάνω στὴν ὀλοκαίνουργη ὄψη τοῦ πλανῆτη, τοὺς παλμοὺς τῆς ζωῆς «στὴν ἀχανὴ τῆς θάλασσας μήτρα»¹²⁶. Πραγματικὰ στὰ 1897, στοὺς «Ἰαμβοὺς καὶ Ἀναπαιστούς» εἶχε ἀρκεστεῖ νὰ παρατηρήσει ὅτι ἀφοῦ γκρεμίσει ὅλα τὰ εἰδῶλα, ἡ Ἐπιστήμη κατάντησε κι' αὐτὴ εἰδῶλο μὲ τὴ σειρά της καὶ φαινόταν νὰ θλίβεται, μέσ' ἀπ' τὴ νέα τούτη λοξοδρομία, γιατί τὸ καλολυτρωμένο ἀνθρώπινο πνεῦμα ξανάθρισκε τὶς παλιές του ἀλυσσίδες¹²⁷. Παρακάτω καὶ στὴν ἴδια συλλογὴ, προσφέρει τὸ προσωπικὸ του θυμιάμα στὸ εἰδῶλο, σ' αὐτὸ πού ὀνομάζει στὸ ἔξῃς «τ' ἄντρα ἢ θρησκεία»¹²⁸, ἢ ἀκόμα «Δέσποινα Ἐπιστήμη»¹²⁹. Κ' ἡ ἀνυπομονη-

σία του κι' ὁ θυμὸς του ὡς Ἕλληνα πατριώτη εἶναι μεγάλοι ὅταν, κατηγορώντας τὴν πνευματικὴ καθυστέρηση τῆς χώρας του στὰ 1909, λέει στὸν ἑαυτὸ του πῶς μακριὰ ἀπ' τὴν Ἑλλάδα στοὺς «βάρβαρους» λαοὺς λατρεύουν μέσα σὲ «ναοὺς» σὰν ὑπερφυσικά δαιμόνια τὴν Ἰδέα καὶ τὴν Ἐπιστήμη πού φεγγοβολοῦν «κι' ἀπάνω ἀπ' ὅλα τῶν θεῶν τὰ βράδια»¹³⁰.

Στὴν ἀγανάκτησή του φτάνει στὸ σημεῖο νὰ ξεστομίσει τὸ σύνθημα τῆς καινούργιας θρησκείας πού, καὶ τούτη, ὅπως κ' ἡ ἄλλη, διατάζει τὸ γκρέμισμα τῶν εἰδῶλων: γκρεμίστε, γκρεμίστε τὰ παλάτια, τὶς ἐκκλησίες, τ' ἀγάλματα, τοὺς κήπους,

«Γιὰ τοὺς ναοὺς τῆς Ἐπιστήμης τόπο»¹³¹.

Ἐάν τὸ καινούργιο δόγμα προκαλεῖ τόσο ζῆλο καὶ σχεδὸν φανατισμὸ, δὲν εἶναι κυρίως γιατί ἀποτελεῖ πηγὴ ἀλήθειας κι' ἀρχὴ ἐπεξήγησης, εἶναι πρὸ πάντων, ἀπὸ λαϊκώτερη ἀποψη, γιατί χάρισε στὸν ἄνθρωπο ἕν' ἀσύγκριτο μέσο γιὰ νὰ δράσει στὴν πραγματικότητα. Ὑστερ' ἀπ' τὶς διευκρινίσεις πού δώσαμε γιὰ τὴν παλαμικὴν ἀντίληψη τοῦ οὐμανισμοῦ, δὲν θὰ ἐκπλαγοῦμε πῶς ὁ Παλαμᾶς, ὅπως κι' ὁ Γκαίτε πού ἐνθουσιαζόταν γιὰ τὸ σχέδιο τοῦ ἀνοίγματος ἑνὸς ἰσθμοῦ μεταξὺ τῶν δυῶ Ἀμερικῶν ἢ μιᾶς σήραγγας μεταξὺ τῆς Μεσογείου καὶ τῆς Ἐρυθρᾶς Θαλάσσης, δὲν πείσμωνε γιὰ τὴν τεχνικὴ πρόοδο ἢ τὶς ἄλλες ἐκδηλώσεις τοῦ σύγχρονου πνεύματος. Δὲν θὰ ἐκπλαγοῦμε διαβάζοντας στὴ συλλογὴ τοῦ «Βωμοῖ» τοῦ 1915, ὕστερ' ἀπ' τοὺς στοχασμοὺς του γιὰ τὴν Ἀκρόπολη, ἕνα μακρὸ ποίημα, τιτλοφορούμενο «Τὸ Ἀεροπλάνο», πλημμυρισμένο ἀπὸ ἐνθουσιασμὸ γιὰ τὸ «φετεροκάραθο» πού μᾶς θυμίζει ταυτόχρονα τὰ δειλὰ πρωτοφανερῶματα τοῦ λυρισμοῦ τῆς Μηχανῆς στὸ «Σπίτι τοῦ βοσκῆ» τοῦ Vigny καὶ τὸν εὐπιστο προφητισμὸ τοῦ Οὐγκῶ στὸ ποίημά του «Plein Ciel». Λίγα χρόνια πρὶν ἀπ' τὸ 1914, ὁ Alain Fournier, μιλώντας γιὰ τ' ἀεροπλάνο καὶ τ' αὐτοκίνητο, προεῖπε ὅτι «θὰ ὑπάρξει ἕνας λυρισμὸς γιὰ ὅλ' αὐτὰ» στὸ λυρισμὸ τοῦτο πασχίζει ν' ἀνταποκριθεῖ θαρραλέα μιὰ βαλκανικὴ μούσα, παράλληλα μὲ τὶς προσπάθειες τοῦ Μαρινέττι καὶ τῶν ἰταλῶν φουτουριστῶν καὶ τοῦ συγγενικοῦ τους, τοῦ τολμηροῦ Ἀπολλιναιρ. Χα-

124 «Ἡρωϊκὴ τριλογία». Συνέχεια τῆς «Φλογέρας τοῦ Βασιληᾶ» σελ. 150.

125 «Ὁ δωδεκάλογος τοῦ Γύφτου» σελ. 187.

126 «Ὁ δωδεκάλογος τοῦ Γύφτου» σελ. 188—189.

127 «Ἰαμβοὶ καὶ Ἀναπαιστοί» ἀριθ. 28, σελ. 46.

128 «Πεντασύλλαβοι» σελ. 19 — 20, ξανατυπωμένο στὰ «Παράκαιρα» σελ. 75.

129 «Βωμοῖ» σελ. 64. Στὴν ἐπικεφαλίδα τούτης τῆς συλλογῆς, ὁ Παλαμᾶς ἀνάγραψε τὸ ρητὸ τοῦ Γκαί-

τε : «Ὅσοι ἔχετε τὴν Ἐπιστήμη καὶ τὴν Τέχνη, ἔχετε θρησκεία».

130 «Σατυρικά γυμνάσματα» δευτέρη σειρά, ἀριθ. 5, σελ. 85.

131 «Σατυρικά γυμνάσματα» δευτέρη σειρά, ἀριθ. 24, σελ. 104.

ράζοντας καινούργια μονοπάτια πού γυρίζουν ἀποφασιστικά τὴν πλάτη τους στὸν Ἱερὸ Βράχο, τονίζει πὼς πάει ν' ἀνακαλύψει κ' ὕστερα νά διακηρύξει τὴν κρομμυμένη ὁμορφιά τῆς ἀχάριστης «κυκλώπειας» μηχανῆς

«Τῆς πρωτομαστορίσας, ἀρχόντισσας τοῦ
[κόσμου]» 132.

Καί προοιμιάζεται χωρίς ἀργοπορία γιὰ νά ψάλλει σάν τὸν Βεράρεν καὶ τὸν Κλωντέλ ἐπὶ λαχάνισμα τοῦ ἀτμοῦ 133, ἐπὶ χωνιά τὰ χημικά 134, «τοὺς καπνοὺς τῆς βιομηχανικῆς πόλης» 135 καὶ τὴν ἐξοδο τῶν χωριῶν πρὸς τὴν πόλη «μὲ τὰ ἑκατό τῆς χέρια» 136. Ὅλες τοῦτες οἱ εἰκόνες ἐνὸς πολιτισμοῦ ἀμεσα συγκαιρινοῦ καὶ πιὸ πολὺ δυτικῶν παρά βαλκανικῶν, πρὸ πάντων τὸ 1915, ὁ Παλαμάς τις ἐμψυχώνει μὲ χαρούμενη καὶ θριαμβευτικὴ πνοή πού μᾶς ἐπιτρέπει ν' ἀναπολήσωμε τὸν ἐνθουσιασμό τῶν οὐμανιστῶν τῆς Ἀναγέννησης ὕστερ' ἀπ' τὶς μεγάλες ἀνακαλύψεις καὶ τὶς πρῶτες μηχανικὲς ἐφευρέσεις. Στὴ συνοπτικὴ ἱστορία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ πού περιέχεται στὸν ἐνδέκατο Λόγο τῆς «Φλογέρας τοῦ Βασιληᾶ», μήπως δὲν εἶναι ὁ ἴδιος πού περιέγραψε τὴ γένεση τοῦ πυροβολικοῦ 137;

Χειροκροτεῖ μέσ' ἀπ' τὸ κελλί του τὴ δευτέρη τούτη κατάκτηση τοῦ κόσμου τὴν πιὸ ἀποφασιστικὴ τούτη νίκη τῆς ἀνθρώπινης προσπάθειας πάνω στὰ στοιχεῖα τῆς φύσης, τὴ στιγμή ὅπου ὁ σύγχρονός του Κλωντέλ, βασανιζόμενος διαρκῶς ἀπ' τὸ πρόσωπο τοῦ Χριστόφορου Κολόμβου, — ἀπ' τὸ ἴδιο πρόσωπο πού τράβηξε ἐπίσης τὴ φαντασία τοῦ ἀσάλευτου ποιητῆ:

«...Καὶ πάντα ἕναν Κολόμβο παίρνω τὸ
[κατόπι]» 138,

τραγουδάει κι' αὐτός, κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐξακολουθητικῶν του περιπλανήσεων ἀνάμεσα στὶς ἠπείρους, τὴ μοντέρνα κατάκτηση τοῦ κόσμου ἀπ' τὸ ὑπερωκεάνειο καὶ τ' ἀεροπλάνο, ἀπ' τὸν ἀστρολάβο καὶ τὶς ὑψικαμίνους.

Δέκα πέντε χρόνια ἀργότερα σὲ μιὰ ἀπ' τὶς τελευταῖες του συλλογές «Περάσματα

καὶ χαιρετισμοὶ» (1931), ὁ γέρο ποιητὴς ρίχνει ἀκόμα ἕνα βλέμμα στὴν ἐποχὴ του ἀπ' αὐτὴ τὴν τόσο ἐπίκαιρη σκοπιά. Περισσότερο παρά ποτὲ ἡ μηχανὴ κυβερνᾷ τὸν κόσμο, «μιὰ φυσικοχημικὴ θρησκεία» 139 ἐπιβάλλει παντοῦ τοὺς κανόνες τῆς ἢ ἀπόστασι νικῆθηκε χάρις στοὺς ἐναέριους δρόμους ἢ βενζίνη ἀναπληρώνει τὰ φτερά τοῦ Ἰκάρου κι' ἂν ὁ ποιητὴς παραμένει ρομαντικὰ πιστὸς στὸ ἄλογο 140, εὐλογεῖ ὥστόσο καὶ τ' αὐτοκίνητο. «Ὅλ' ἄλλαξαν, ἐπὶ πλάση εἶναι σάν ἄλλη» καὶ τούτῃ τὴ φορά κι' αὐτὸ τὸ πρόσωπο τῆς χώρας τῶν θεῶν καὶ τῆς πόλης τῆς Ἀθηνᾶς παραμορφώθηκε: ἡ ἐλῆ τῆς Ἀττικῆς κ' ἡ ροδοδάφνη τοῦ Εὐρώτα μοιάζουν σάν ξένοι καὶ — λεπτομέρεια συμβολικὴ — μέσ' στὴν Ἀθήνα ψηλές πολυκατοικίες κρύβουν τὸν Παρθενῶνα 141. Ἐτσι λοιπὸν ἐμπρὸς στὸ μηχανισμό καὶ τὸν πυρετῶδη ρυθμὸ του, ὁ ἐβδομηντάρης αὐτὸς ποιητὴς ἀγνοεῖ τὶς θλίψεις τῶν ἀπροσάρμοστων ἀρχαιολατρῶν ἢ τὴν ἐπαρχιακὴ δειλία ἐνὸς Ντυαμέλ. Ἐκδηλώνει μιὰ μονάχα ἀνησυχία, ἀλλ' αὐτὴ εἶναι βασικὴ, γιατί ἐνδιαφέρει αὐτὴ τούτῃ τὴν ὑπαρξὴ καὶ τὸ μέλλον τοῦ νέου πολιτισμοῦ. Στὰ 1932 ἡ ἀνησυχία τούτῃ διατυπώθηκε περίφημα ἀπ' τὸ μεγαλύτερο εὐρωπαϊκὸ στοχαστὴ τοῦ αἰῶνα μας, ἀπ' τὸ μεγάλο Ἀνρὺ Μπερξὸν στὸ τελευταῖο του βιβλίον «Οἱ δύο πηγές τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς θρησκείας» ὅπου δείχνει ὅτι ἡ σύγχρονη ἀνθρωπότητα μεγαλώνοντας ὑπέμετρα τὸ κορμί τῆς εἰς βᾶρος τῆς ψυχῆς τῆς, πού ἀπόμεινε ἐφηβὴ κι' ἂν ἐπιτρέπεται ἡ ἔκφραση ταλαντευόμενῃ μέσ' στὸ τεράστιο τοῦτο περίβλημα, πρέπει ν' ἀποκτήσει τῶρα μιὰ ψυχὴ ἀνάλογη μὲ τὸ σῶμα τῆς κι' ἕνα «μυστικισμὸ» ἀνάλογο μὲ τὴ «μηχανικὴ» τῆς. Ἀπ' τὴ δικὴ του ὁμῶς πλευρὰ ὁ Παλαμάς γράφει δυὸ χρόνια προτιτέρα:

«Ἀπὸ τοῦ κόσμου τὸ κυκλώπειο τὸ κορμί
»μιὰ θεῖα ψυχὴ θά λείπη» 142.

Ἄν, ὅπως εἶναι πιθανόν, ὁ Ἕλληνας ποιητὴς δὲν εἶχε ὑπ' ὄψη του τὴ θέση τοῦ γάλλου φιλοσόφου, ὅταν ἔγραφε τὸ ποίημά του, ἡ σύμπτωση τούτῃ εἶν' ὄλη πρὸς τιμὴν του καὶ μιλεῖ εὐγλωττᾶ γιὰ τὴν δευδέρκεια τῆς προσοχῆς του πάνω στὰ ζωτικὰ προβλήματα

132 «Βωμοὶ» — «Τ' Ἀεροπλάνο» σελ. 60.

133 «Βωμοὶ» — «Τ' Ἀεροπλάνο» σελ. 60.

134 «Βωμοὶ» — «Τ' Ἀεροπλάνο» σελ. 60.

135 «Βωμοὶ» — «Οἱ Νεράιδες» σελ. 80.

136 «Βωμοὶ» — «Οἱ Νεράιδες» σελ. 80.

137 «Ἡ Φλογέρα τοῦ Βασιληᾶ» Λόγ. 11ος, σελ. 131.

138 «Ἡ Ἀσάλευτη Ζωὴ» σελ. 13.

139 «Περάσματα καὶ Χαιρετισμοὶ» — «Ἐλυρικός διάλογος» σελ. 82.

140 Παράβαλλε τὴ στάση του μ' ἐκείνη τοῦ Vigny στὸ «Σπίτι τοῦ Βοσκοῦ».

141 «Περάσματα καὶ Χαιρετισμοὶ» — «Στροφές γιὰ τ' ἄλογο» σελ. 70 καὶ «Ἐλυρικός διάλογος» σελ. 81—82.

142 «Περάσματα καὶ Χαιρετισμοὶ» — «Ἐλυρικός διάλογος» σελ. 82.

τα τοῦ σύγχρονου κόσμου. Μ' ἂν ἀκόμα, ἀπ' τὴν πιὸ ἀπίθανη συγκυρία, γνώριζε τὴ σκέψη τούτη, αὐτὸ θ' ἀπόδειχνε καὶ πάλι — καὶ μάλιστα μὲ περισσότερο παρά ποτε συγκινητικὸ τρόπο — ὅτι, ἂν τὸ 1925¹⁴³ δὲ μολόγησε ὅτι εἶχε βρεθεῖ σ' ἀμηχανία μπρὸς στὴν ἠφαιστειακὴ ἀστάθεια τοῦ μεταπολεμικοῦ κόσμου, ὥστόσο ὁ Παλαμᾶς θέλησε νὰ κρατηθεῖ σ' ὀλοκληρωτικὴ ἐπικοινωνία καὶ αὐστηρὸ σύγχρονισμό μὲ τὰ μεγάλα προελλήματα καὶ τοὺς μεγάλους στοχασμοὺς τῆς ἐποχῆς του.

Λέγαμε παραπάνω ὅτι τὶς περισσότερες φορές ὁ Παλαμᾶς φαίνεται νὰ δίνει τὴ συγκριτικὰ ἀτάραχτο «πιστεύω» τῶν νέων ἀξιῶν. Ἀρέσκειται νὰ δηλώνει ὅτι εἶν' ὀπαδὸς τῶν θετικιστῶν φιλοσόφων τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ χαιρετίζει στὸ Λουκρήτιο ἕναν ἀπ' τοὺς βαθύτερους πνευματικὸς ὀδηγητὲς τῶν νέων χρόνων. Ὁ Λουκρήτιος, «ὁ ἀπιστος πιστός, ὁ ἄθεος θρησκός»¹⁴⁴, δὲν εἶναι τάχα ὁ «διδάσκαλος» τῆς χειραφέτησης, δὲν ἀπολυτρώνει τὸν ἄνθρωπο ἀπ' τὸ φόβο καὶ τὰ πάθη, ἀπ' τὸ ὑπερφυσικὸ, τὸ ὑπερπέραν, δὲν τοῦ μαθαίνει ὅτι παράδεισος καὶ κόλαση δὲν ὑπάρχουν παρά μέσα μας;¹⁴⁵ Καὶ νὰ ὁ Γύφτος ποὺ ζητᾷ νερὸ γιὰ νὰ σβῆσει τὴν κόλαση καὶ φωτιὰ γιὰ νὰ κάψει τὸν παράδεισο¹⁴⁶, σύμφωνα μ' ἕναν τύπο, ποὺ — παραδοξολογία συχνότατη στὴν ἱστορία τῶν ἰδεῶν — μοῦ φαίνεται δανεισμένον ἀπὸνα γάλλο μυστικοπαθῆ, ἀναφερμένον ἀπ' τὸν Ἄνρὺ Μπρεμόν¹⁴⁷. Ἀκόμα πὸ κατηγορηματικὰ σὲ μιὰ ὑποσημείωση τῶν «Πεζῶν Δρόμων» του, ὁ Παλαμᾶς βεβαιώνει ὅτι: «τὸ γνῶρισμα, τὸ ἀπάνω ἀπ' ὄλα, τῶν νέων ἀνθρώπων εἶναι: δὲν πιστεύει στὸ Θεὸ· πιστεύει στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ του· στὸν ἄνθρωπο»¹⁴⁸. Καὶ μᾶς φαίνεται ὅτι δείχνει ἰδιαίτερη καὶ γεμάτη κατανόηση συμπάθεια γιὰ μιὰν ὀλοκληρὴ πνευματικὴν οἰκογένεια εὐρωπαϊῶν ἄθεων ποιητῶν: γιὰ τοὺς Σέλλεϋ, Βύρων, Γκαίτε, Κα "Ακερμαν, Λεκόντ Ντέ Λιλ¹⁴⁹. Μὲ λίγα λόγια ὁ Παλαμᾶς παίρνει θέση γιὰ ὅ,τι ὁ Ζάκ Μαριταίν, ποὺ μελέτησε τὴ γένεσὶ του ἀπ' τὸν 16ον αἰῶνα κ' ἔδειξε τὸ ἐσωτερικὸ δρᾶμα σ' ἕνα βασικὸ βιβλίον¹⁵⁰, ἀποκάλεσε «θεοκεντρικὸ»

οὐμανισμό τῆς μεσαιωνικῆς χριστιανοσύνης κ' ὀλάκαϊρης σχολῆς σύγχρονων χριστιανῶν στοχαστῶν. Ἡ θέση ἔχει πιά ξεκαθαριστεῖ γιὰ τὴ διδασκαλία τοῦ Νίτσε, «τὸ ἔδωλο τῆς σκέψης καὶ τῆς εὐαισθησίας τῆς σύγχρονος»¹⁵¹: κάτω ἀπόναν οὐρανὸ «ἀδειανὸ καὶ ἀδιάφορο»¹⁵² πιά, ἢ χειραφετημένη ἀνθρωπότητα θὰ στενέψει τοὺς ὀρίζοντες τῆς γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ δικοῦ τῆς μεγαλείου, γιὰ τὴν τελειοποίησιν τοῦ ἀνθρώπου. Σήμερα ὁ ἰδανικὸς κ' ὀλοκληρωμένος ἄνθρωπος δὲν ὑπάρχει ἀκόμα, ἀφοῦ γιὰ νὰ τὸν φανταστοῦμε πρέπει, λέει ὁ Παλαμᾶς, νὰ δανειστοῦμε ἀπ' τὸ Γκαίτε τὸ κυρίαρχο δῶρο του τῆς ἀρμονίας, ἀπ' τὸν Σπένσερ τὴ θετικὴ του φρόνηση, ἀπ' τὸν Τολστόϊ τὴν ψυχὴ τοῦ κοινωνικοῦ ἀγωνιστῆ¹⁵³. Ἄλλ' ἀπ' τ' ἀγκαλιάσματα τοῦ συμβολικοῦ γύφτου καὶ τῆς μελαχροίνης του συντρόφισσας θὰ γεννηθεῖ μιὰ φυλὴ ἀπὸ «παιδιὰ ἀπεγάδιαστα» ποὺ τὸ τελευταῖο, πλάσμα πὸ ὀλοκληρωμένο, ὁ Ὑπεράνθρωπος, θὰ ἐμφανιστεῖ σὰν ὁ ἔσχατος ἐλευθερωτὴς τοῦ ἀνθρώπινου γένους, ὑψωμένος τέλος σέ:

«..... Νικητὴ
»σὲ μιὰ γῆ πλατεία, προφήτης
»μιᾶς πλατύτερης ψυχῆς»¹⁵⁴.

Ἔτσι ὁ νιτσεισμός τοῦ Παλαμᾶ στὰ 1906 ἀπαντοῦσε πρωθύστερα στὶς μπερξονικὲς ἀνησυχίες τοῦ 1930.

Ὡστόσο ὄλο τοῦτο τὸ φαινομενικὰ συνδεμένο σύνολο δὲν πρέπει νὰ μᾶς αὐταπατᾷ. Ὁ Παλαμᾶς, ὅπως κ' ὁ Μονταigne, εἶναι «κυμαινόμενος καὶ ποικίλος», ὅπως ὁ Μονταigne, κατὰ τὴν κρίση τοῦ Πασκάλ, ἐπιδιώκει τὸ ἀναποδογύρισμα τοῦ ὕπερ καὶ κατὰ κ' ὄλοι οἱ ἀντιφατικοὶ διάλογοι τῆς σύγχρονος Εὐρώπης ἀπηχοῦν στὴν ψυχὴ του, τὴν ψυχὴ τούτη ποὺ, χρησιμοποιώντας τὴν οὐγκωλικὴ ἔκφραση, ἀποκαλεῖ «τῶν ὄλων

151 «Μελέτες πάνω στὸ Σολωμὸς Ἔργο ποὺ ἀναφέρθηκε, σελ. 59.— Ὅπως μᾶς πληροφόρησε ὁ κ. Λέαντρος Παλαμᾶς, ἢ προσοχὴ τοῦ πατέρα του γιὰ τὸ Νίτσε χρονολογεῖται ἀπ' τὰ πρῶτα φανερώματα τῆς σταδιοδρομίας τοῦ φιλοσόφου-καθηγητῆ, ἀπὸνα ἀρθρο τοῦ 1892 στὸ «Φιγκαρό» ποὺ βρέθηκε σαράντα χρόνια ἀργότερα στὰ χαρτιά τοῦ ποιητῆ, ἀφοῦ γράψε μὲ τὸ χεῖρ του καὶ μὲ κόκκινα γράμματα τὴ σημεῖωση: «Ἐνας φιλόσοφος». Ὁ Νίτσε βρίσκεται πάντα τόσο κοντὰ στὸ πνεῦμα του ποῦναι σὲ θέση ν' ἀναφέρει ὀποιαδήποτε περιχοπὴ ἀπὸνα γράμμα τοῦ φιλοσόφου στὴ φιλη του Μαρία Μπαουμγκάρτενερ, ἀπαντώντας στὸ θαυμαστὴ του Ἄντωνιο Χαλᾶ. (Γράμματα τῆς 28 Ἰουνίου 1933 στὸ βιβλίον τοῦ Χαλᾶ, σελ. 253: «Τὰ σατυρικά γυμνάσματα τοῦ Κωστή Παλαμᾶ καὶ ἢ σωκρατικὴ παράδοση»).

152 «Ὁ Δωδεκάλογος τοῦ Γύφτου» σελ. 70.

153 «Πεζοὶ Δρόμοι» Τόμος Α' ἀριθ. 59, σελ. 94—95.

154 «Ὁ Δωδεκάλογος τοῦ Γύφτου» σελ. 169.

143 Πρόλογος τῶν «Πεντασυλλάβων».

144 «Βωμοί» σελ. 34 κ' ἐπ.

145 «Βωμοί» σελ. 34 κ' ἐπ.

146 «Ὁ Δωδεκάλογος τοῦ Γύφτου» σελ. 66.

147 «Λογοτεχνικὴ ἱστορία τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθηματός».

148 «Πεζοὶ Δρόμοι» Τόμ. Α' ἀριθ. 105, σελ. 119.

149 «Πεζοὶ Δρόμοι» Τόμ. Α' ἀριθ. 105, σελ. 119.

150 «Ὀλοκληρωτικὸς οὐμανισμός» (1936).

Ε.Υ. ΔΕΛΤΟΣ Κ.Τ.Π.
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2008

τόν καθρέφτη»¹⁵⁵. Ἀπόγονος κάποιου ἀγίου τῆς Θεσσαλονίκης, τοῦ συμβαίνει κάποτε ν' ἀκούγει «στά σωθικά του»¹⁵⁶ νὰ κλαίει ἕνας καλόγερος καὶ νὰ νοιώθει κάτι σὰ νοσταλγία γιὰ τὶς παλιῆς θρησκευτικὲς δοξασίες, πρὸ πάντων ὅταν, ψυχραιμότερα, διαπιστώνει τὴν ἀπαισιοδοξία μερικῶν ἐπιστημονικῶν συμπερασμάτων. Ἀλλ' ἐνῶ τοποθετεῖ τὸ πρόβλημα τῆς ἐπιστήμης, βλέποντάς το μετὰ μάτια τοῦ 19ου παρὰ τοῦ 20ου αἰώνα (εἶναι ἡ μόνη ἐπιφύλαξη ποὺ θὰ μοῦ ἐπιτραπῆ στοῦ σημείου τοῦτο γιὰ τὴ «θέση» τοῦ συγχρονισμοῦ τοῦ Παλαμᾶ πού τόσο καλὰ διατυπώθηκε στὰ 1929 ἀπὸ τὴ Δδα Ἀντωνιάδου στὸ ἐναρκτήριό της μάθημα, στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Λέυντεν), ὁ Σικελιανὸς μᾶς ἀποκάλυψε γιὰ τὴ βαθύτερή μας πνευματικὴν ἱκανοποίηση ὅτι, στὰ τέλη τῆς ζωῆς του, ὁ ποιητής, ξαναβρίσκοντας μιὰ πιὸ ἀπαιτητικὴν ἔννοια τοῦ μυστηρίου, ἔφτασε σὲ μιὰ μετριοφρονέστερη καὶ ἐπικαιρότερη ἀντίληψη τοῦ ρόλου τῆς ἐπιστήμης¹⁵⁷, βλέποντάς τον μετὰ μάτια ἐνὸς παρατεταμένου Ἰσαμε τοῦ 1914 19ου αἰώνα. Ἄλλως τε ὁ ἴδιος εἶπε τὸ 1925: «ζῶ στὴν προπολεμικὴ ἐποχὴ»¹⁵⁸, συμμεριζόμενος γιὰ τὴ θρησκεία τῆς ἐπιστήμης τὶς πεποιθήσεις της, τὶς ἐλπίδες της καὶ τὶς αὐταπάτες της. Τὸ ἴδιο μετὰ μάτια 19ου αἰώνα ἀντικρῦζει τὸ πρόβλημα Πίστη — Λογική, τὴν ἀντίθεση Θεοκεντρισμοῦ — Ἀνθρωποκεντρισμοῦ, συμβολισμένη μετὰ τὴν ἀντίθεση Παῦλος — Πλάτων πού ὁ Σκουτρής ἀπ' ἀφορμὴ τοῦ «Δωδεκάλογου τοῦ Γύφτου» ἔγραψε πὼς εἶναι «τὸ αἰώνιο δίλημμα τῆς εὐρωπαϊκῆς συνείδησης»¹⁵⁹.

Στὸ 19ον αἰώνα γενικὰ τὴν πίστη τὴν ἀντιλαμβάνονται σὰν ἀπλὸ αἰσθηματικὸ ξεχείλισμα καὶ τὸ δίλημμα τότε ξαναγυρνᾷ στὴ ρομαντικὴ ἀντίθεση «Καρδιά — Λογική», σ' ἐκείνη πού, ὅπως λένε, σύμφωνα μ' ἕναν πιστευτὸ θρόλο, συνεχιζόμενο ἀπ' τὸ Σατωθριάνδο Ἰσαμε τὸ Σουλλὺ Πρυντόμ, εἶχε τὸν Πασκάλ γιὰ σπαραγμένο της θῦμα. Τὴν ἴδια ἀντίθεση ξαναβρίσκουμε κατ' ἀπ' τὴν πέννα τοῦ Παλαμᾶ, τὸν ἴδιο σπαραγμό, τὸν ἴδιο ἐσωτερικὸ διχασμό. Σ' ἕνα διαλογικὸ του στοχασμὸ γιὰ τὴ γιορτὴ τῶν Χριστου-

γέννων, τὸ Πνεῦμα ὁμολογεῖ ὅτι δὲν ξέρει πιά νὰ λατρέψει, ἀλλ' ἡ καρδιά ὑποφέρει ἀπ' τὸ κρύο τοῦτο τῆς ψυχῆς, ἀπ' αὐτὸν τὸν «πάγο» κι' ἀναμένει¹⁶⁰. Ἄλλου ὁ ποιητῆς ζητᾷ ἀπ' τὸ Θεὸ ν' ἀδελφώσει μέσα του τὴν καρδιά καὶ τὴ λογικὴ κάποτε διαγράφεται ἀπ' αὐτὸν μιὰ κίνηση προσευχῆς καὶ τότε ζητᾷ νὰ λυτρωθεῖ ἀπ' τὴν ἀμφιβολία, ἀποβλέπει μετὰ δόνη στὴν πίστη — ἀλλὰ μόλις ἡ ἔξαρση περάσει, κρίνει ψυχραίμα ὅτι ἄφισε νὰ μιλήσει ἡ γυναικεία πλευρὰ τῆς ὑπαρξῆς του, γιατί, σύμφωνα μετὰ τὸ συμπέρασμα τοῦτο, πού ἀνήκει ἀπόλυτα στὸ 19ον αἰώνα, ἡ θρησκευτικὴ πίστη χαρακτηρίζεται περιληπτικὰ ἀπὸ ἀόριστη συγκίνηση, ἀπὸ ἰδεαλιστικὸ ὄνειρο, ἀπὸ πόθο φυγῆς, ἀνήκει πραγματικὰ στὴ γυναικεία¹⁶¹, ὅπως, καθὼς εἶδαμε, ἡ ὀρθολογιστικὴ ἐπιστήμη ἀνήκει στὴ θρησκεία τοῦ ἀνδρός.

Ἡ ἴδια ἔλλειψη φιλοσοφικῆς καὶ θεολογικῆς ἀκρίβειας, πού χαρακτηρίζει ἀρκετὰ τὴν ἐποχὴ του, τὸν παρασύρει κάποτε ὥστε νὰ ξαναγυρίσει στὸ παλιὸ ὄνειρο πούχε γοητέψει ὄλους τοὺς οὐμανιστὲς τῆς Ἀναγέννησης: τὴν ἀδύνατη συμφιλίωση, ἐκτός ὑπὸ μορφή λεπτῆς ἐνσωμάτωσης τοῦ ἐνὸς μέσα στ' ἄλλο, τοῦ πρώτου μέσ' τὸ δεύτερο, τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ τοῦ χριστιανισμοῦ, τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ Διονύσου¹⁶², τοῦ Ἄδωνι καὶ τοῦ Ἐσταυρωμένου¹⁶³, συμφιλίωση πού ἡ συμβολικὴ τῆς ἔκφραση γιὰ τὸν Παλαμᾶ ἦταν «ὁ ροδοστεφάνωτος Σταυρὸς» τοῦ Γκαίτε¹⁶⁴.

Ἐνα κείμενο μᾶς δείχνει τὴν ἔνωση ἢ μᾶλλον τὴν παράθεση τῶν δυὸ ἀντιθέτων τούτων τάσεων τοῦ οὐμανιστικοῦ ἐνθουσιασμοῦ καὶ τῆς θρησκευτικῆς νοσταλγίας καί, πράττοντας αὐτό, ὁ Παλαμᾶς μᾶς ἀποκαλύπτει τὴ μυστικὴ πληγὴ τῆς ἀνεπάρκειας πού κρύβεται κατ' ἀπ' τὸν πόθο τῆς κατάκτησης καὶ τῆς δημιουργίας τοῦ ἀνθρωποκεντρικοῦ οὐμανισμοῦ, ὁμολογώντας, ὅπως ὁ Πασκάλ, τὴν ἀθλιότητα ἐνὸς κόσμου δίχως Θεό.

Ἐνας καινούργιος κόσμος σχηματίζεται πού ὑπόσχεται ὅτι θάναί ἡ ἀνθήση τῆς τέχνης, τῆς ἐπιστήμης, τοῦ ἠθικοῦ μεγαλείου, ναί,

«Μέλλεται κόσμος τριμεγάλος
χαροποιός,

155 «Βωμοί» σελ. 22.

156 «Βωμοί» σελ. 65.

157 Σὲ μιὰ συνομιλία του, ὁ Παλαμᾶς τοῦ ἐπισημείωσε ὅτι ἡ Ἐπιστήμη δὲ μπορούσε νάναί παρὰ ἐπὶ ὁ ἐκτελεστικὸ ὄργανο ἐνὸς πισθανοῦ ἀνώτερου πολιτισμοῦ. Τί ποστ' ἀλλο...» (Λ. Σικελιανό: «Κώστης Παλαμᾶς» Ἰούλιος 1943, σελ. 25, ἐκδόσεις «Ἄλφα»).

158 «Σκληροὶ καὶ δεῖλοι στίχοι» — Πρόλογος.

159 «Νέα Γράμματα» (Ἰούλιος 1936). Τεῦχος ἀφιερῶμένο στὰ πενήνταχρονα τοῦ Παλαμᾶ, σελ. 558.

160 «Σκληροὶ καὶ δεῖλοι στίχοι» — «Τετράφωνος φαλμός» σελ. 303 — 304.

161 «Βωμοί» σελ. 65.

162 «Νύχτες τοῦ Φήμιου» ἀριθ. 66, σελ. 40.

163 «Ἰαμβοὶ καὶ Ἀνάπαιστοι» ἀριθ. 37, σελ. 55.

164 Εἰδικὸ τεῦχος τῆς ἐπιθ. «Εὐπορε» ἤδη ἀναφ. σελ. 281 — 282.

μά τὸ ὕψιστο πού τοῦ λείπει κάλλος:
 Ὁ Θεός!» 165.

Γιὰ τὴν πραγματοποίηση τοῦ μελλοντικοῦ κόσμου, δὲν ἀρκεῖ ν' ἀπολυτρωθεῖ ἡ ἀνθρωπότητα διὰ τῆς ἐπιστήμης ἀπὸ τὴν πρόληψη, τὸ ψέμμα, τὴν ὑποκρισία, — διὰ τῆς μηχανῆς ἀπ' τὴν ἀντίσταση τῆς φύσης, ἀπ' τὸ διάστημα καὶ τὸ χρόνο, πρέπει ἀκόμα νὰ λυτρωθεῖ ἀπ' τὰ προσκόμματα πού παρεμποδίζουν τὴν ἀνάπτυξη τῆς προόδου καὶ τῆς κοινοτικῆς ζωῆς, σὲ κάθε κοινότητα καὶ στὶς σχέσεις τῶν κοινοτήτων μεταξύ τους. Ὁλοκληρωμένος Εὐρωπαῖος, ὁ Παλαμᾶς δὲ μποροῦσε νὰ μὴν ὑποφέρει ἀπ' τὶς δυσκολίες τοῦτες πού ἀποτελοῦν τὴ συνισταμένη τῶν κοινωνικῶν προβλημάτων καὶ τοῦ διεθνοῦς προβλήματος.

Z'.

Ἡ σκιά τοῦ Ἡσιόδου, πού ὁ ποιητὴς τὴν ἐμφανίζει σ' ἓνα ἐπεισόδιο στὴ «Φλογέρα τοῦ Βασιληᾶ», ἐκφράζει τὴν πολλαπλὴ ὀδύνη τοῦ οὐμανιστῆ ὄλων τῶν καιρῶν μπρὸς στὶς δυστυχίες τῆς ἀνθρώπινης ὑπόστασης, ἐκεῖνες πού δημιουργοῦνται ἀπ' «τῆς ζήσης τὰ δεινὰ» καὶ τὴν «ἀπονιὰ τῆς φύσης» (θέμα αἰώνιο ἀπ' τὸ Λουκρήτιο ὡς τὸ *Vigny*), ἐκεῖνες πού προκαλεῖ ἢ κάνει ἐκδηλές ἢ κοινωνικὴ ζωὴ:

«..... τὸν ξεπεσμό τοῦ ἀνθρώπου
 »καὶ τῆς γυναίκας τὴν ψευτιά,
 »καὶ τῆς δουλειᾶς τὴν πίκρα» 166.

Γιὰ τὸ πρῶτο ἔγινε λόγος· τ' ἄλλα δυὸ θὰ τραβήξουν μιὰ στιγμή τὴν προσοχή μας. Ὁ σύγχρονος ἀνθρώπος δὲ μπορεῖ νὰ ἐπιθυμεῖ τὴ χειραφέτηση τοῦ ἀνθρώπινου γένους χωρὶς νὰ ἐπιθυμεῖ συγχρόνως τὴ χειραφέτηση τοῦ ἀναρίθμητου γυναικειοῦ προλεταριάτου πού τὸ βαρύνουν, ὄχι μόνο ἓνας αἰώνας βιομηχανικῆς ζωῆς, ἀλλὰ αἰῶνες καὶ αἰῶνες σκλαβιάς. Ὁ Παλαμᾶς εἶναι τοῦ καιροῦ του καὶ τοῦ καιροῦ μας ὅταν τὸ 1900, στὰ σχόλια πού κάνει γιὰ τὸ βιβλίο τῆς Παρρέν, ἐνώνει φανερά τὴ διαμαρτυρία του μ' ἐκείνη τῆς πεζογράφου γιὰ τὴν κατώτερη κοινωνικὴ θέση πού δόθηκε στὴ γυναίκα — «ἀπλὴν μηχανὴν ἀναπαραγωγῆς καὶ σκευὸς ψεύδους» 167. Ἡ γυναικεῖα «ἐν πορείᾳ» ἐπανάσταση δὲν ταραῖζει τὸν συγχρονισμένο τοῦτον οὐμανιστῆ, ἀπαλλαγμένο ἀπὸ κάθε συντηρητισμό. Βέβαια ὁμο-

λογεῖ τὴν προσήλωσή του στὶς πατροπαράδοτες οἰκογενειακὲς ἀξίες, ἀλλ' αὐτὸ δὲν τὸν ἐμποδίζει νὰ παρακολουθεῖ μ' ἐνδιαφέρον τοὺς γρήγορους γύρους μιᾶς νεαρῆς ποδηλάτισσας στὴν πλατεῖα τοῦ Συντάγματος. — Τὸ θέαμα καὶ σήμερα δὲν εἶναι ἐξαιρετικὰ συχνό, τὸ 1908 ὅμως θάταν μιὰ ἀκατανίκητη γοητεία καὶ δημόσιο σχεδὸν σκάνδαλο — κι' ὅμως συλλογίζεται κανεὶς πὼς ἡ νεαρὴ κοπέλλα, ἀνεθασμένη στὸ «σιδεράλογό» τῆς, ὅπως εἶχαν βαφτίσει τότε τὸ ποδήλατο στὴ Θεσσαλία, θὰ μπορούσε μιὰ μέρα νὰ γίνεῖ τὸ ἴδιο καλὴ μητέρα καὶ καλύτερη ἴσως ἀπ' τὶς γρηῆς ὑποκρίτριες κοτσομπόλες, τὶς «ψευτοπαναγιῆς τοῦ σπιτιοῦ» 168. Παρακάτω στὸ ἴδιο βιβλίο συγκρίνει τοὺς δειλοὺς πού φοβοῦνται τὴν ἐξαφάνιση κάθε θηλυκότητος σὰ μοιραία συνέπεια τῆς χειραφέτησης τῆς γυναίκας μ' ἐκείνους πού, ὅπως ὁ Ράσκιν, ἰσχυρίζονταν ὅτι ὁ σιδηρόδρομος θὰ κατάστρεφε τὴν ὁμορφιὰ τοῦ κόσμου 169. Ὁ Παλαμᾶς θέτει μονάχα, μὲ τρόπο συνετό, τοὺς ὅρους μιᾶς αὐθεντικῆς ἀπελευθέρωσης τῆς γυναίκας.

Ἦρρέπει νᾶναι ἐσωτερικὴ καὶ ν' ἀρχίζει ἀπ' τὴν καταστροφή μὲς στὴ γυναικεῖα ψυχὴ τοῦ τριπλοῦ «ξόανου» πού κυβερνᾶ ὄλους γενικὰ τοὺς σκλάβους: ΣΥΝΗΘΕΙΑ — ΚΕΡΔΟΣ — ΠΡΟΛΗΨΗ 170. Ἡ γυναίκα πρέπει νὰ πασχίζει νὰ ἐλευθερώσει τὴν ἀληθινή τῆς προσωπικότητα κρατώντας ὅ,τι ἔχει μοναδικό κι' ἀναντικατάστατο, κι' ὄχι νὰ μιμεῖται δουρικὰ τὸν ἄντρα, πράγμα πού θάταν μιὰ καινούργια μορφή σκλαβιάς· δὲν θὰ πλουτίσει τὸν πνευματικὸ θησαυρὸ τῆς ἀνθρωπότητας παρὰ μόνο ἅμα «ἠρωικὰ μᾶς λέει ὅτι ἔχει μέσα τῆς» 171. Νὰ γιατί ὁ ποιητὴς αὐτός, γοητευμένος ἀπ' τὸ αἰώνιο θῆλυ, ὑπῆρξε πάντα τόσο φιλόξενος ἀπέναντι στὶς ποιήτριες συναδέλφους του, ἀπ' τὴ Σαπφῶ ἴσαμε τὴν Κόμησα de Noailles καὶ τὴ συμπατριώτισσά του Μυρτιώτισσα 172.

Εἶναι περίεργο καὶ διδακτικὸ νὰ σημειωθεῖ ὅτι κυριώτατα στὴ «Φλογέρα τοῦ Βασιληᾶ», δηλαδὴ στὸ ἔργο τοῦ Παλαμᾶ ὅπου ὁ ἀρχαῖος, βυζαντινὸς καὶ σύγχρονος ἑλληνισμὸς εἶναι ὁ φανερώτερος καὶ θὰ μπορούσε νὰ πεί κανεὶς ὁ συστηματικώτερος, βρι-

168 «Πεζοὶ Δρόμοι» Τόμ. Α' σελ. 17 — 19.

169 «Πεζοὶ Δρόμοι» Τόμ. Α' ἀριθ. 144, σελ. 140 — 141.

170 «Σατυρικά γυμνάσματα» 2η σειρά, ἀριθ. 17, σελ. 97.

171 «Τὰ χρόνια μου καὶ τὰ χαρτιά μου» Τόμ. Β' σελ. 44.

172 Προλογίζοντας τὴ συλλογὴ τῆς ἑλληνίδας ποιήτριας «Κίτρινες Φλόγες», ὁ Παλαμᾶς τὴν τοποθετεῖ (σελ. 12) στὴν παράδοση τῆς Μαρσελίν Ντεμπόρντ Βαλμόρ.

165 «Σκληροὶ καὶ δειλοὶ στίχοι» σελ. 315.

166 «Ἡ Φλογέρα τοῦ Βασιληᾶ» σελ. 79.

167 «Πρῶτα κριτικά» σελ. 169.

σκουμε, ἐνωματωμένη στὸν 11ο Λόγο σ' ἕναν προφητικὸν δραματισμὸ τῆ συνεχῆ, σχεδὸν διδακτικῆ, ἀπαρίθμηση τῶν σύγχρονων κοινωνικῶν καὶ τῶν διεθνῶν προβλημάτων.

Ὅπως ὁ Πεγκύ, ἔτσι κι' ὁ Παλαμῆς καταγγέλλει τὴ λατρεία τοῦ χρήματος στὴ σύγχρονη κοινωνία καὶ μὲ τόνους σὰν τῆς Βίβλου καὶ τῆς Ἀποκάλυψης, ποὺ θυμίζουν ἀκατανίκητα τὸ μεγαλοφυῆ ἐπαναστατημένο ζητιάνο Λεδὸν Μπλουά, ὀνομάζει Μαμμωνᾶ ἀντίχριστο, τὸ Κτήνος, ὑποδηλώνει τὴν «ἐκκλησιᾶ ὅπου λειτουργεῖ ὁ Μαμμωνᾶς» καὶ δείχνει τὴ συγγένεια ποὺ ἔνώνει τὸ Θεό — Μαμμωνᾶ μὲ τὸ Θεό — Ἀρη 173. Ὑστερα σὰ ν' ἀπῆχε κάποια συνταραχτικὴ περιγραφή, γιὰ τοὺς τρομεροὺς ὄρους τῆς δουλειᾶς στὴν Ἀγγλία, ἢ στὴ βιομηχανικὴ Γαλλία τοῦ προηγούμενου αἰῶνα, περιγράφει τὸ στοιθαγμένο προλεταριάτο μὲς' στὰ πένθιμα ἐργοστάσια, ἀληθινὰ τῆς «κόλασης κελλιά» 174. Εἶν' ἡ σύγχρονη μορφή τῆς «πίκρας ἀπ' τὴ δουλειᾶ» ποὺ δὲν τὴν εἶχε προβλέψει ὁ γέρο Ἡσίοδος στὴν ἀπαισιοδοξία του τῆς πατριαρχικῆς ἐποχῆς. Ἐνα περίφημο ποίημα τοῦ Παλαμᾶ «Ἐμεῖς οἱ ἐργάτες» χαιρετίζει μ' ἐνθουσιασμό τὴν τάξη ἐκείνων ποὺ ποτίζουν, τρέφουν, πλουτίζουν τὴ γῆς μὲ τὸν ἰδρώτα τους — ἀλλ' ἡ δραστηκὴ συμπάθεια τοῦ ποιητῆ τραθᾶ πάρα πέρα: τοὺς θυμίζει ὅτι στὸν φτιαγμένο ἀπ' τοὺς «θησαυριστές» κόσμῳ, ἀδικοὶ θεσμοὶ καταθροχθίζουν τ' ἀγαθὰ τῶν φτωχῶν καὶ τοὺς καλεῖ σὲ μιὰν ἀδερφικὴν ἔνωση καὶ σ' ἕναν ἀγῶνα ὥστε ἡ Δικαιοσύνη νὰ βροντῆξει καὶ νὰ λάμψει ἢ Προκοπή 175. Τὴν ἴδια σοσιαλιστικὴ στάση βρίσκουμε στὴ «Φλογέρα τοῦ Βασιληᾶ» μὲ τὴν εἰκόνα τοῦ «Φτωχολέοντα» καὶ τὴν ἐνόραση τῆς ἐπαναστατικῆς ἐξέγερσης ποὺ θὰ τὸν καταστήσει κληρονόμο ὅλων τοῦ κόσμου τῶν ἀγαθῶν, δημιουργὸ διεθνοῦς συναδέλφωσης καὶ καθιγιαστή τῆς δουλειᾶς 176. Ἄλλου, στὸ «Δωδεκάλογο τοῦ Γύφτου» ἰδιαίτερα καὶ σ' ἕνα ποίημα τῶν «Σκληρῶν καὶ Δειλῶν στίχων» συγγενικὸ μὲ τὸ «Ἐμεῖς οἱ ἐργάτες» καὶ τὸ ἴδιο περίφημο: «Ὁ γκρεμιστής» (1907), ὁ ποιητῆς φαίνεται νὰ γνώρισε τὸν βιαιότερο κι' ἀρνητικώτερο πόθο ἑνὸς ἀναρχικοῦ καὶ μάλιστα ἀναρχικοῦ «δυναμιτιστῆ» 177 ποὺ

πιστεύει στὴν ἐξυγιαντικὴ καὶ δημιουργικὴ ἀξία τῆς φωτιᾶς:

«Δουλεῦτε τὸν ξανὰ τὸν κόσμῳ στὴ φω-
[τιᾶ]» 178.

καὶ πού, γιὰ νὰ καταστρέψει ὅλη τὴν ἀσκήμια τοῦ σημερινοῦ κόσμου, δὲ δειλιάζει νὰ ξαναφέρει τὴν ἀνθρωπότητα καὶ τὴ δημιουργία στὴν προϊστορικὴ τους παρθενικότητα 179. Ὁ διάλογος τῶν ἐπαναστατῶν καὶ τῶν ἀναρχικῶν ποὺ γέμισε ἕνα τμήμα τῆς κοινωνικῆς ἱστορίας πρὶν ἀπ' τὸ 1914 καὶ καὶ μετὰ (Πρβλ. Μαίτσαυ: «Ἡ ἀνθρώπινη ὀπίσταση» καὶ τὸ ζευγάρι -ἀντίθεση Τσὲν -Κυὸ) ξαναβρίσκεται στὸν Παλαμᾶ, χωρὶς ὅμως νὰ μπορεῖ πάλι νὰ καθοριστῆ ξεκάθαρα σὲ ποιά μεριά κλίνει, σὲ τελευταία ἀνάλυση, ἢ κι' ἂν μάλιστα παίρνει ἔστω καὶ θέση.

Η'.

Τὸ κοινωνικὸ καὶ τὸ διεθνικὸ πρόβλημα εἶναι τόσο στενὰ δεμένα μεταξύ τους πού, μιλώντας κιάλας γιὰ τὸν καπιταλισμὸ, θίξαμε τὸ ζήτημα τοῦ πολέμου, ὅπως θίξαμε, μιλώντας γιὰ τὴν ἐπανάσταση, τὸ ζήτημα τῆς εἰρήνης, διπλὸ βασιανιστικὸ αἴτημα ποὺ πολλὰ χρόνια κατατυράννησε τὴ σκέψη τοῦ Παλαμᾶ, ὅπως κ' ἐκείνη ὅλων τῶν εὐρωπαϊκῶν καὶ παγκόσμιων πνευμάτων τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Πολλὰ χρόνια μάλιστα πρὶν ἀπ' τὸ 1914 καὶ πάλι στὴ «Φλογέρα τοῦ Βασιληᾶ», ὁ ποιητῆς εἶχε νοιώσει τὴν ἀπειλὴ τῆς καταστροφῆς ποὺ πῆζε τὴν εὐρωπαϊκὴ κοινότητα. Ἡ Ἀμερικὴ, συμπλήρωμα τῆς Εὐρώπης, τοῦ φαινόταν πῶς μιὰ μέρα θάταν ἐκτεθειμένη στὴν ἴδιαν ἀπειλὴ 180 καὶ δυὸ φορές 181: ὁ προφήτης ποὺ μιλεῖ στὸ ποίημα εἶχε δείξει τὸ μακρυνὸ φάσμα τοῦ περίφημου ἀσιατικοῦ κινδύνου, ἀνανεωμένο ἀπ' τὴν ἐποχὴ τοῦ Γκένκίς Χάν καὶ τοῦ Ταμερλάνου. Στὰ 1912, στοὺς βαλκανικοὺς πολέμους, αἰσθάνεται ὅτι, ὅχι μονάχα ἡ χερσονήσος, ἀλλ' οὐσιαστικὰ ὀλόκληρη ἡ Εὐρῶπη βυθίστηκε στὸ ἀνεπαισθητό, σὲ μιὰ καινούργια ἐποχὴ. Σ' ἕνα τοῦ ποίημα, χρονολογημένο ἀπ' τὸν Ὀκτώβρη — Νοέμβρη 1912. «Στὴ χώρα ποὺ ἀρματώθηκε», τὸν βλέπουμε συνεπαρμένο ἀπὸ ἱστορικὴ συγκίνηση ἀ-

173 «Ἡ Φλογέρα τοῦ Βασιληᾶ» Λόγ. 11ος σελ. 132.

174 «Ἡ Φλογέρα τοῦ Βασιληᾶ» Λόγ. 11ος σελ. 132.

175 «Σκληροὶ καὶ δειλοὶ στίχοι» σελ. 212.

176 «Ἡ Φλογέρα τοῦ Βασιληᾶ» Λόγ. 11ος σελ. 133.

177 «Σατυρικὰ Γυμνάσματα» σελ. 102.

178 «Ὁ Δωδεκάλογος τοῦ Γύφτου» σελ. 115.

179 «Σκληροὶ καὶ δειλοὶ στίχοι» (Πρβλ. τελευταίους στίχους τοῦ «Γκρεμιστῆ» σελ. 215).

180 «Ἡ Φλογέρα τοῦ Βασιληᾶ» Λόγ. 11ος σελ. 131.

181 «Ἡ Φλογέρα τοῦ Βασιληᾶ» Λόγ. 6ος σελ. 80 καὶ Λόγ. 11ος σελ. 131 — 132.

νάλογη μ' ἐκείνη τοῦ Γκαίτε στὰ 1792, ποὺ τὸν σπρώχνει νὰ φωνάζει:

«Καινούργια εἶν' ἀπὸ σήμερα ἱστορία,
»Ὁ λόγος σου μὲ παίρνει, Ὀλύμπιε.
Γκαίτε» 182.

Δυὸ χρόνια ἀργότερα, τὸν Αὐγούστο τοῦ 1914, πάλι τὸ Γκαίτε ἐπικαλεῖται, ἀλλὰ κι' ὅλες τὶς ἀφθαρτὲς ἀξίες τῶν μεγάλων ἐθνῶν ποὺ μετέχουν στὴ σύρραξη, — γι' αὐτὸν ἡ Εὐρώπη εἶναι μιά, τόσο στὸ ἐγκόσμιο ὅσο καὶ στὸ πνευματικὸ ἐπίπεδο — τὸν Τολστόϊ καὶ τὸ Νίτσε, τὸ Δάντη καὶ τὸ Σαίξπηρ, καὶ μὲ ἰδιαίτερη ἐντελῶς τρυφερότητα, τὸν Οὐγκώ καὶ τὸ Λαμαρτίνο, κι' ἀκόμα τὸ Σηκουάνα καὶ τὰ κελτικὰ δάση ποὺ ὠστόσο δὲν εἶδε ποτέ του. Ἀλλὰ δὲν ξεχνᾷ καὶ τὸν ὑπόλοιπο κόσμο καὶ μὲ τὸ δῶρο τῆς συμπαθητικῆς «πανταχοῦ παρουσίας» πούχει σὰν ποιητῆς — ὅπως ὁ Ἀπολλιναίρ στὸ χαράκωμά του — φαντάζεται τὶς μεγάλες μυρμηκιάζουσες μάζες τῶν Ἰνδιῶν, τῆς Ἀμερικῆς, τῆς Ἀσίας, δονούμενες κι' αὐτές, γιὰτὶ σύμφωνα μὲ τὸ ἀρχαῖο κείμενο τοῦ Καλλίνου ποὺ βάζει σὰν προμετωπίδα στὸ ποίημά του:

«Ἄτάρ πόλεμος γαῖαν ἅπασαν ἔχει».

Ὅπως τὸ τονίσαμε στὴν ἀρχή, ἡ πιὸ γνῶριμη πατρίδα του εἶναι ἡ Εὐρώπη καὶ τὸ ποίημα ποὺ τῆς ἀφιερώνει μὲ διάπυρη ἀγωνία δὲν ἔχει ἄλλο τίτλο 183. Δέκα πέντε χρόνια ἀργότερα καὶ στὴν ἐπιθεώρηση, ποὺ ἔβγαине στὸ Παρίσι μὲ τὸ ἴδιο ὄνομα, ἔκανε γιὰ τὴν ἀπόγνωση τούτη τοῦ Εὐρωπαίου τοῦ 1914 καὶ γιὰ τὴν ἀντλημένη ἀπὸ κάποιο «ἀποτρεπτικὸ» ἐξορκισμό παρηγοριά μὲς ἀπ' τοὺς μεγάλους εὐρωπαίους ποιητές, τὴν ἀκόλουθη περίφημη ἐξομολόγηση:

«Ὁ ἀτομικισμὸς μέσα μου ποὺ δὲν εἶναι παρὰ μιά ὑπερθετικὴ λατρεία τῶν μεγάλων προσωπικοτήτων, θρησκεία παραδομένη ἀπ' τὰ πρῶτα μου χρόνια, ξεχύνεται σὲ ὅλη τῆς τῆ μυστηριακῆ προσήλωση μέσα στὴν ὥρα ποὺ ξεσπᾷ ὁ μέγας πόλεμος. Μπροστὰ στὴν κρίσιμη ἀπόγνωση τῆ γεννημένη ἀπὸ τὴν ἐνόραση τοῦ φεθεροῦ κατακλυσμοῦ ποὺ μᾶς ἀπειλοῦσε, ἡ ψυχὴ μου, σὰν τὴν ἠρωίδα τοῦ «Κατακλυσμοῦ» τοῦ Alfred de Vigny ποὺ στὴν κορφή τοῦ ἱεροῦ βουνοῦ δὲν εἶχεν ἄλλη καταφυγὴ ἀπὸ τὴν ἀγκαλιά τοῦ ἀγαπημένου τῆς βοσκοῦ καὶ ἡ ψυχὴ μου δὲν ἤυρεν ἄλλο τόπο καὶ ἄλλο τρόπο παρὰ νὰ

καρφώσῃ τὰ μάτια τῆς στὰ τιτάνεια φαντάσματα τῶν μεγάλων τῆς, σὰν νὰ καρτεροῦσε ἀπὸ κείνους τὸ σβύσιμο τῆς φωτιᾶς... Στὰ χεῖλη τοῦ γκρεμοῦ ὄνειρευόμενον νὰ πιαστῶ ἀπὸ τὰ στηρίγματα τῶν Οὐγκώ καὶ τῶν Λαμαρτίνων» 184.

Παρόμοιος μὲ τὸν ἀκίνητο κ' ἐγκλειστο μοναχὸ ποὺ κάθε νύχτα, στὴν προσευχὴ του, σηκώνει ὅλο τὸ βᾶρος τῆς κοιμισμένης ἢ ἀμαρτωλῆς ἀνθρωπότητος, παρόμοιος, ὅπως λέει ὁ ἴδιος ὁ ποιητῆς, σὰν τοὺς ἱερούργους ποὺ προσεύχονται, ἐνῶ:

«κάτου ἀπὸ τὰ πόδια τους τραντάζει
»κ' ἐνῶ σειέται καὶ χαλιέται γύρω ἡ γῆ,
»τίποτε, θαρρεῖς, δὲν τοὺς ταραάζει» 185,

ὁ Παλαμᾶς, ἐπὶ τέσσερα χρόνια, στὸ ἔργο του, ὅπως καὶ στὴ ζωὴ του, θὰ γίνῃ ὁ ξάγρυπνος καὶ προσευχόμενος ἀπόστολος πάνω ἀπ' τοὺς λαοὺς ποὺ ξεριζώνει «ὁ θυμὸς τοῦ Ἀττίλα» 186 καὶ τὶς πατρίδες ποὺ «ξεθεμελιώνονται» 187. Βέβαια, σὰ στοχαστῆς, μπορεῖ κ' ἔχει χρέος νὰ διαφυλάξῃ μιά βαθειὰ περιοχὴ γαλήνης, τὰ *templa serena* τοῦ Λουκρητίου ὅπου δὲ φτάνει ἡ βουὴ τῆς καταιγίδας, ἀλλὰ σὰν ἀνθρώπος καὶ ποιητῆς μπορεῖ νὰ μείνῃ «ἀτάραχος» μπρὸς στὸν «φρενιασμένο χορὸ» 188 ποὺ χορεύει ἡ πλάση, ἀπ' ὅπου δὲ λείπει ἓνα τρομερὸ ἐπικὸ μεγαλεῖο, μπρὸς στίς πολλαπλασιαζόμενες, μὲ τὰ «κυκλώπεια» κανόνια τῆς, τὰ «πυργοκάραθά» τῆς 189 καὶ τ' ἀεροπλάνια τῆς, ἀπ' τὴν ἐπιστήμη καταστροφῆς ποὺ γίνε «τοῦ δυνατοῦ... τὸ τυφλὸ χέρι» 190, μπρὸς στ' ἀπάνθρωπο τοῦτο ξεχείλισμα τοῦ μίσους ποὺ κάνει «τὸν ἀνθρώπο λύκο γιὰ τὸν ἀνθρώπο»; Τὸ σύγχρονο τοῦτον πόλεμο, ὁ ποιητῆς θὰ τὸν δεῖ ἀργότερα σὰ «λάμια» ποὺ «σπηριά τρώει τὰ κράτη, κεριά καὶ τὰ σβύνει» 191. Καὶ νοιώθει τὴν ὁμαδικὴ τούτη δοκιμασία σὰ δοκιμασία τῆς ἴδιας του τῆς φυλῆς, τώρα, ποὺ σὰν διορατικὸς μαθητῆς τοῦ Γκαίτε, ἔφτασε στὸ στάδιο ὅπου, καθὼς ὁ Διδάσκαλός του, «δὲν ξέρει πιά κανεὶς ἔθνη, μὰ νοιώθει τὴν εὐτυχία ἢ τὴ δυστυχία τῶν ἄλλων λαῶν σὰν δική του». Τώρα εἶν' ἡ «δυστυχία», — ἀργότερα, σὰν πάψει τὸ μακελειό, ὁ ποιητῆς θὰ κρούσῃ τὶς ἠχηρὲς καμ-

184 Ἐπιθεώρ. «Ευροπ». Εἰδικὸ τεύχος ἤδη ἀναφερόμενο.

185 «Βωμοί» — «Λειτουργία» σελ. 206.

186 «Πεντασύλλαβοι» ἀριθ. 44, σελ. 71, (23 Ἰαν. 1917).

187 «Βωμοί» — «Λειτουργία» σελ. 206.

188 «Πεντασύλλαβοι» σελ. 99.

189 «Βωμοί» — «Εὐρώπη» σελ. 119.

190 «Βωμοί» — «Εὐρώπη» σελ. 122.

191 «Οἱ Λύκοι» (1922) σελ. 108.

182 «Ἡ Πολιτεία καὶ ἡ Μοναξιά» σελ. 191.

183 «Βωμοί», Πρὸλ. τὸ ποίημα «Εὐρώπη» σελ. 118 — 125.

πάντες τῆς εἰρήνης μέσα σὲ μιὰν ἀγαλλίαση ἀληθινὰ οἰκουμενικὴ καὶ θὰ τραγουδήσει τὸ χαρμόσυνο νέο γιὰ ὅλες τὶς χῶρες, μὲ τὸν ἴδιο ζῆλο, ὅπως καὶ γιὰ τὴ δική του.¹⁹² Στὸ βάθος τοῦ προβλήματος, ξαναθερρίσκουμε στὴν εἰδικὴ τούτῃ περίπτωσι, τὸν ἴδιο ρωμαντικὸ διχασμὸ στὴν ψυχὴ τοῦ ποιητῆ πού διαπιστώσαμε ἄλλοῦ, τὸ διχασμὸ πού τὸν ἀνάλυσε ὁ Vigny — καὶ πού τὸν γνώριζε καλά — μὲ τὴ μορμὴ μιᾶς περιφνημῆς ἀντίθεσης: ὁ μελανὸς Δόκτωρ = ψυχρὴ λογικὴ, θετικὴ καὶ πικρὴ κρίση, κί' ὁ Στελλὸ = ἐλπίδα, θέληση τῆς πίστεως καὶ τῆς ἀγάπης. Μελανὸς Δόκτωρ κί' ὁ Παλαμάς βλέπει τὸν κόσμον νὰ κυβερνιέται ἀπ' τὴ δύναμη καὶ τὴ βία¹⁹³ καὶ μὲ ντισεικῆς ἐκφράσεις ὁ γύφτος του κάνει τὸ πορτραῖτο τοῦ ἀνώτερου ἀνθρώπου τοῦ μέλλοντος: σκληροῦ, ἀσπλαχνου, χωρὶς ὄγκο. Βλέπει στὸν πόλεμον ἔν' ἀφεύγατο νόμο¹⁹⁴ τῆς ἱστορίας, κάποτε τὸν παρουσιάζει ὡς τὴ λυδία λίθο τοῦ ἀντρισμοῦ καὶ πλησιάζει μάλιστα, περίεργα, σὲ κάποια περικοπή, στὸ μυστικισμὸ τοῦ πολέμου, πού κατὰστησε διάσημο ἓνα Joseph de Maistre. Στελλὸ, ὁ Παλαμάς ἀρχίζει νὰ ἐλπίζει πὼς ἡ φλόγα θὰ ξαναανάψει στὸ βωμὸ¹⁹⁵, νὰ βεβαιώνει πὼς ἂν ὁ πόλεμος εἶναι «χαλαστὴς» εἶναι συνάμα καὶ «πλάστὴς»¹⁹⁶, νὰ παρηγοριέται μὲ τὴ σκέψη ὅτι ἡ Πίστη καὶ ἡ Ἀγάπη καὶ ἡ Ἐλπίδα μεγαλώνουν, παρὰ τὰ ἐμπόδια, ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους καὶ τὰ ἔθνη, κί' ἂν βρίσκουν ἓνα καταφύγιο «σὲ μιὰ μοναχὴ, μιὰ φτωχούλα ψυχῆ», εἶναι ἴσως γραμμένο ὅτι «μιὰ φτωχούλα ψυχῆ» θάβαι ὁ σπόρος γιὰ τὰ καινούργια βλαστάρια πού θὰ ξαναπρασινοῦν στὸ πρόσωπο τῆς γῆς¹⁹⁷. Μιὰ δυναμικὴ φιλοσοφία εἶχε κιόλας¹⁹⁸ μάθει στὸν ποιητῆ ὅτι ἡ ἀρμονία εἶναι πάντα τὸ ἀποτέλεσμα ἑνὸς ἀγῶνα, ἀγῶνα τοῦ δοξαριοῦ στὴ χορδὴ τοῦ βιολιοῦ, μιᾶς πάλης τῶν γεωλογικῶν στοιχείων μεταξύ τους — καὶ τώρα, σ' ἓνα ποίημα τῆς 26 τοῦ Γενάρη τοῦ 1917, (τρεῖς μέρες μετὰ τὴν ἀναπόληση τοῦ «θυμοῦ τοῦ

Ἀτίλα πού ἐξοντώνει τὴ γῆ») ὅταν διακρίνει μέσ' ἀπ' τὴ θύελλα καὶ τὸ μαῦρο τῆς «κατράμι» τὶς πρῶτες ἀναλαμπές τῆς αὐγῆς, μπορεῖ νὰ συγκρίνει, σὲ μιὰν ὑπέρλαμπρην εἰκόνα, τὴ σημερινὴ δοκιμασία μὲ τοὺς πόνους τῆς γέννας πού σκαβαν τὰ κύματα, μὲ τὰ μουγκρητὰ πού βγαζαν τὰ θαλάσσια τέρατα ὅταν γέννησαν τὴν Ἀφροδίτη¹⁹⁹. Καὶ τούτος ὁ Παλαμάς - Στελλὸ περιμένει μὲ θέρμη τὴ στιγμὴ τῆς συμφιλίωσης, τὴ στιγμὴ ὅπου ὁ ἄνθρωπος θὰ ξαναγίνει «ἱερός» γιὰ τὸν ἄνθρωπο²⁰⁰· καίει λιθανωτὸ κί' ἀνάθει κεριὰ μπρὸς στὴν εἰκόνα τῆς Παναγίας τῆς Εἰρήνης²⁰¹ — ἀφοῦ ὁμως ἐπικαλέστηκε κί' ἄλλοῦ²⁰² τὴν Ὑπέρμαχο, — κί' ὄνειρεύεται νὰ δεῖ μιὰ μέρα τὰ σπαθιά «ἄροτρα» στὴν ποδιὰ τῆς «εἰρήνης»²⁰³.

Ἄν ὁ πόλεμος κυβερνᾷ τὸν κόσμον, τουλάχιστον ὁ λαὸς μένει μὲ τὴν καρδιά του πιστὸς στὴ λατρεία τῆς εἰρήνης²⁰⁴ — ὁ Παλαμάς εἶδε καλά τὸ χτυπητὸ τοῦτο δρᾶμα τῆς εὐρωπαϊκῆς συνείδησης τοῦ 20οῦ αἰῶνα — καὶ μπορεῖ κανεὶς νὰ ἐλπίζει σ' ἓνα ἐκδικητικὸ καὶ λυτρωτικὸ ζῦπνημα τῶν λαῶν ἐναντίον τῶν Καισάρων, συντελεστῶν τοῦ πολέμου²⁰⁵. Ἀλλὰ τὴν ἴδια στιγμὴ ὅπου ὁ Στελλὸ συνθέτει τοὺς ὕμνους του καὶ παραδίδεται στὰ ὄνειροπολήματά του, ὁ Μελανὸς Δόκτωρ ξαναπαρουσιάζεται γιὰ νὰ καταδικάσει τὶς «ιδέες ἀρνητρες» τοῦ ἀντιμιλιταρισμοῦ καὶ νὰ βεβαιώσῃ μ' ἀποφασιστικὸ τρόπο ὅτι «οἱ Μαραθῶνες — μάθιτε — γεννοῦν τοὺς Παρθενῶνες»²⁰⁶. Ἀργότερα, ὅταν, στὰ 1929, δεξιώθηκε στὴν Ἀθήνα, ἀπὸ μέρους τῆς Ἀκαδημίας, τὸ Διεθνὲς Συνέδριον τῆς Εἰρήνης, ὑμνῶντας τὴν παράδοση τοῦ εἰρημιστικοῦ οὐμανισμοῦ πού ἐκτείνεται σ' ἓναν αἰῶνα εὐρωπαϊκῆς ζωῆς, ἀπ' τὸ Λαμαρτίνο καὶ τὸ Σίλλερ ἴσαμε τὸ Ρομαίν Ρολλάν, περνώντας ἀπ' τὸ Βίκτωρ Οὐγκὼ καὶ τ' ὄνειρό του τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν τῆς Εὐρώπης, ὁ ποιητὴς ὡστόσο δὲν θὰ παραλείψῃ νὰ θυμίσει τὴν παληὰ κατάρρα τῆς βίας πού βαραίνει τὴν ἀνθρωπότητα καὶ νὰ βεβαιώσῃ μάλιστα ὅτι ὁ πόλεμος «καθαγιάσει» τοὺς λαοὺς.

Ὅταν ἡ εἰρήνη κατακτηθεῖ ξανά, τί θ' ἀπογίνουν τὰ ἔθνη; Τὸ καυτερό τοῦτο αἴτημα βρίσκει τὸν Παλαμά στὸν ἴδιο αἰῶνιο δι-

192 Ἀπ' τὰ δεκατρία «Δεκατετράστιχα» (ἀριθ. 42 — 54) τῆς ὁμώνυμης συλλογῆς, σχετικὰ μὲ τὴν ἀνακαλὴ καὶ τὴν ἐπομένη τῆς εἰρήνης, ἐπὶ ἐνδιαφέρον ὅλα τὰ ἔθνη, ἓνα τὶς σχέσεις τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἑλλάδος καὶ πέντε εἶν' ἀφιερωμένα ἀποκλειστικὰ στὴν πατρίδα τοῦ ποιητῆ.

193 Πρὸς. «Πεζοὶ Δρόμοι» Τόμ. Α' σελ. 115. — «Φλογέρα τοῦ Βασιλέως» Λόγ. 11ος σελ. 136. — «Τὰ Δεκατετράστιχα» ἀρ. 53, σελ. 83.

194 «Τὰ Παράκαιρα» σελ. 155.

195 «Βωμοί» — «Λειτουργία» σελ. 206.

196 «Στυρικὰ Γυμνάσματα» Β' σειρά, ἀριθ. 14 σελ. 94.

197 «Οἱ Λύκοι» σελ. 117.

198 «Ὁ Δωδεκάλογος τοῦ Γύφτου» σελ. 146 καὶ σελ. 189 — 190.

199 «Πεντασύλλαβου» σελ. 72.

200 «Σκληροὶ καὶ δειλοὶ στίχοι» σελ. 71.

201 «Περάσματα καὶ χαιρετισμοί» σελ. 124.

202 «Περάσματα καὶ χαιρετισμοί» σελ. 203.

203 «Περάσματα καὶ χαιρετισμοί» σελ. 84.

204 «Δεκατετράστιχα» ἀριθ. 46, σελ. 76.

205 «Δεκατετράστιχα» ἀριθ. 47, σελ. 77.

206 «Περάσματα καὶ χαιρετισμοί» σελ. 210.

σταγμό της θέσης και της αντίθεσης, στην ίδια βασική άβεβαιότητα. Υπήρχε κάτι το θετικό στην περίφημη κατάρα που ξεστόμισε ο γύφτος με περήφανη και πύρινη περιφρόνηση αναρχικού έναντι των δλων των πατρίδων στην άρνηση τούτη — που συναπαντιόταν τόσο θαυμαστά μ’ ένα δλάκερο μέρος, το λαϊκώτερο, του μηνύματος του Ζιντ — της «μάντρας», των «σπιτιών», των «κάστρων»²⁰⁷, βρισκόταν ο πόθος για μιá πλατύτερη επικοινωνία με μιάν ανθρωπότητα λευτερωμένη από σύνορα.

«Όλος ο κόσμος ένας κόσμος...
»... και μιá πατρίδα ή Γῆ»²⁰⁸,

ο ίδιος πόθος «για μιá και μόνη πολιτεία»²⁰⁹ που ο ποιητής έβαζε στο στόμα του «φτωχάλεοντα» της «Φλογέρας του Βασιληά». Τ’ δράμα του κόσμου τούτου που ο γύφτος τόν θέλει «άκομμάτιαστο και άπέραντο»²¹⁰, ανάμεσα στον πολύ πραγματικό μας κόσμο που, κατά την έκφραση του Γκαμπριέλ Μαρσέλ, είν’ ο κατ’ έξοχην «κομματισμένος κόσμος», τ’ δράμα μιλούσε στη φαντασία μας την έλκυστική γλώσσα της νοσταλγίας, σαν τ’ όνειρο μιás «άρμονικης πολιτείας» όπως τό συνέλαθε ο Πηγκύ στη νεανική δροσιά του παγκόσμιου σοσιαλισμού του, σαν εικόνες μ’ άτέλειωτα σιτοχώραφα, μ’ άπέραντα λειβάδια, που μ’ άς πρόσφεραν προπολεμικά κάποιες κινηματογραφικές πρωτοπορειακές ταινίες.

Την ίδια όμως στιγμή, ο Παλαμάς άναρωτιέται μ’ άβεβαιότητα άν τ’ όνειρο τούτο πρέπει να καλλιεργηθεί ή να έγκαταλειφθεί.

«..... και δέν καλογνωρίζω
»κι’ άν πρέπει να τ’ άγκαλιαστώ κι’ άν
[πρέπει να τό διώξω,
»τό μακρυνότατο δράμα του κόσμου
[που δέν έχει
»πατρίδες πιά, του κόσμου και που είν’
[δλος μιá πατρίδα»²¹¹,

τ’ όνειρο ενός κόσμου όπου οί πιό παράταιρες πνευματικές οίκογένειες μπορούν ν’ άνθίσουν και ν’ άγαπηθούν σε μιá πολλαπλότητα που άγνοεί στο έξης τις διαφορές τόπου, φυλής, γλώσσας. Προχωρώντας πιό πέρα φαίνεται να έξομοιώνει τις πατρίδες με «τά στοιχεία άχάλαστα» — τόν άέρα, τή γῆ,

τό νερό, τή φωτιά²¹². Άλλάζοντας γνώμη χαρακτηρίζει «άγιες» τις πατρίδες πρό πάντων όταν κινδυνεύουν κι’ άργότερα άκόμα όταν στα 1925, λ. χ. γράφει πώς:

«Δέν ζεί χωρίς πατρίδες
»ή ανθρωπινή ψυχή»²¹³,

ή άκόμα, όταν τόν ίδιο χρόνο, όμολογώντας ότι, άνθρωπος αυτός του 1914, δε μπορεί να βαδίσει σταθερά στο τρεμάμενο έδαφος του μεταπολεμικού κόσμου, βεβαιώνει την άτράνταχτη πίστη του στη Μεγάλη Ίδέα και στον έθνικό θρύλο της άτέλειωτης λειτουργίας στην “Αγία Σοφία”²¹⁴. Εύτυχώς τούτο τό «πήγαιν’ έλα» ανάμεσα σ’ άκρότατες άπόψεις δέν έμποδίζει τόν ποιητή να έκφράσει έλπίδες που δε συνδέονται με καμμιá απ’ τις δυό θέσεις και που μ’ άς συγκινούν παράξενα σήμερα, όπως και στο τέλος του άλλου πολέμου, τόσο είναι συνυφασμένες με τά όνειρα εκατομμυρίων συγχρόνων μας. “Εκκληση στην άγάπη και τή συνεργασία των λαών, είν’ άκόμα έκκληση στη στοιχειωδέστερη λογική άφου πιά σ’ όλους τούς ανθρωπούς είναι φανερό ότι:

«Πλατεία είν’ ή γῆ μας για τό τράνε-
[μα δλων»²¹⁵.

Είναι πρό πάντων ή λαχταριστή και μυστικιστική προσημονή των καινούργιων δημιουργιών που ή ανθρωπότητα έχει τό δικαίωμα να παρουσιάσει απ’ τή θεομηνία «με νέα φτερά, νέα γλώσσα»²¹⁶, έναν όλόκληρο κόσμο, που, ως έλπίζουμε μονάχα, ότι θα έκμηδενίσει κάθε τί τό «άχνό, άρρωστο, άσκημο»²¹⁷ που ύπήρχε στην άλλοτινη ζωή κι’ ότι θάναι:

«Γιά νέες μοίρες νέο φτέρωμα
»τρανό τής οίκουμένης»²¹⁸,

χωρίς όμως να μπορούμε να καθορίσουμε περισσότερο τις βασικές αξίες, γιατί στην ουσία είν’ άπρόβλεπτες και γιατί:

«Νά πλάσουμε ζητᾶμε
»τῆ νέα ζωή που είν’ άγνωρον άκόμα
[τ’ όνομά της»²¹⁹.

212 «‘Ασάλευτη Ζωή» σελ. 15.

213 «Σκληροί και δειλοί στίχοι» σελ. 45.

214 Πρόλογος των «Πεντασυλλάβων».

215 «Πολιτεία και Μοναξιά» άριθ. 20, σελ. 200.

216 «Δεκατετράστιχα» άριθ. 55, σελ. 86.

217 «Δωδεκάλογος του Γύφτου» σελ. 61 — 62.

218 «Βωμοί» σελ. 152.

219 «‘Ασάλευτη Ζωή» — «Έκατό φωνές» άρ. 53, σελ. 124.

207 «‘Ο Δωδεκάλογος του Γύφτου» σελ. 115—118.

208 «‘Ο Δωδεκάλογος του Γύφτου» σελ. 120.

209 «‘Η Φλογέρα του Βασιληά» Λόγ. 11ος σελ. 133.

210 «‘Ο Δωδεκάλογος του Γύφτου» σελ. 116.

211 «Ίποίημα στο Γαριβάλδη» (1907) συνέχεια της «Φλογέρας του Βασιληά» σελ. 158.

Ἐπὶ τὸ 1917, νομίζω, ἀδελφικό σ' ἔμπνευση μ' αὐτὰ τὰ παλαμικά κείμενα. Ἀνακαλύπτουμε κι' αὐτοῦ τὸν ἴδιο πόθο γιὰ μιὰν ὀλοκληρωτική καὶ ριζικὴν ἀνανέωση ὄλων τῶν ἐννοιῶν καὶ τῶν ὄρων ἀκόμα, πού, ἂν καὶ πέρασαν εἴκοσι πέντε χρόνια, εἶναι πάντα καὶ σήμερα κι' ὁ δικός μας πόθος. Τοῦτο ἐξηγεῖ ὄχι μονάχα τὴν «καθολικότητα», τὴν ἐπικαιρότητα, μὰ καὶ τὴν ἀποτελεσματικὴν ὠφελιμότητα τῶν ἀνησυχιῶν καὶ τῶν ἐλπίδων πού ὁ εὐρωπαῖος αὐτός τῆς καλῆς θέλησης, ὁ Παλαμάς, διατύπωσε σχετικὰ μὲ τὸ ἐγκόσμιο μέλλον τῆς ἡπείρου μας καὶ τοῦ πλανήτη.

Θ'.

Σὲ κάθε βῆμα τῆς ἔρευνάς μας γιὰ τὴν ἱστορικὴ πλευρὰ τοῦ εὐρωπαϊσμοῦ του, ἐκπλαγήκαμε καὶ — ἴσως κάποτε ἀγανακτήσαμε — γιὰ τὴν παράξενη ἰδεολογικὴ του ἀθεβαιότητα, γιὰ τὴν χαρακτηριστικὴ ἀδυναμία του νὰ διαλέξει ἀνάμεσα στὰ συστήματα καὶ νὰ δώσει ἓνα συμπέρασμα στὸν ἐσωτερικὸ διάλογο.

Ἄλλοι πρὶν ἀπὸ μᾶς τὸ παρατήρησαν καί, νομίζω, πὼς κάτ' ἀπ' τὴν πέννα τοῦ κ. Κ. Θ. Δημαρᾶ²²⁰, βρῆκα τὴν πιὸ καθαρὴ διατύπωση τῆς βασικῆς τούτης δυσκολίας γιὰ τὴ σπουδὴ τῆς σκέψης τοῦ Παλαμά. Ἡ κριτικὴ περιορίζοταν νὰ τὴ διαπιστώνει, μὴ ἔχοντας τότε τὴν πρόθεση νὰ τὴν ἐξηγήσει. Τὸ νὰ προσπαθήσουμε νὰ ὑποδείξουμε ὅσο τὸ δυνατό πιὸ σύντομα καὶ κάτ' ἀπ' τὸ φῶς τῶν παρορμήσεων ἄλλου Ἑλληνα κριτικοῦ τὴν προέλευση τοῦ χάους τούτου τῶν ἀντιφάσεων, τῶν διακομμένων διακυμάνσεων τῆς παλαμικῆς διαλεκτικῆς, αὐτὸ δὲν πρόκειται, ὅπως θὰ δεῖ ὁ ἀναγνώστης, νὰ μᾶς βγάλει ἀπ' τὸ θέμα μας. Ἡ πρώτη ἐξήγηση πούρχεται στὸ νοῦ εἶν' αὐτὴ πού ξεκινᾶ ἀπ' τὴν προσωπικότητα τοῦ ποιητῆ, ἀπ' τὴν «καλοπρόσωπὴ του ψυχῆ»²²¹ πάρα πολὺ ἀπορροφημένη — ἢ πάρα πολὺ δεσμευμένη ἀπ' τὸ θέαμα τοῦ πλήθους πού κατέχεται ὥστε ν' ἀποφασίσει νὰ ξεδιαλέξει ἀνάμεσ' ἀπ' τοὺς ἐσωτερικοὺς τῆς φιλοξενούμενους.

Τὴν ἀδυναμία τούτη τοῦ αὐτοδίδακτου, ὁ Παλαμάς τὴ συνειδητοποίησε μέσα του, βλέ-

ποντας στὶς «ἀμφιβολίες», στὰ «ρωτήματα» στὰ «μπερδέματα» πού τὸν κάνουν νὰ ὑποφέρει, τὰ λῦτρα μιᾶς εὐρύτητας χωρὶς ὄρια στὴ φιλοξενία πού τοῦ δίνει τὴν ἱκανότητα νὰ δεχτεῖ «κάθε λογῆς ἰδέες» καὶ «νὰ τάχη πάντα καλὰ μαζί τους». Μὲ συντομία, αὐτὸς ἄλλως τε τὸ βεβαιώνει, κάπως πολὺ περιληπτικά, ἔχει φτερὰ χωρὶς νᾶχει ρίζες²²².

Χωρὶς ἄλλο, ὅπως εἶπαμε πάρα πάνω, ὑπάρχει ἓνα στοιχεῖο ἀλήθειας κ' ἐξήγησης στὴν κάπως παθητικὴ καὶ δειλὴ, τὴν κάπως σχολικὴ τούτη πνευματικὴ διάθεση. Ἄλλ' ἢ φυσικὴ ὁμως τούτη τάση δὲ μπόρεσε νὰ ἐνισχυθεῖ παρά μὲ τὴν ἐπαφὴ τοῦ δυτικοῦ πνεύματος: ἐπειδὴ εἶναι ἓνας καθρέφτης καὶ μιὰ ἠχώ τῆς «ρευστῆς καὶ πολύμορφης» φιλελεύθερης εὐρωπαϊκῆς σκέψης, ὁ Παλαμάς εἶναι τόσο συχνὰ κι' ὁ ἴδιος:

«ρευστὸς καὶ πολύμορφος

»κ' εἶναι στὰ βάθη τῆς. ψυχῆς μου τόποι

»πεντάγνωμοι κι' ἀπόκοτοι σὰν τὴν Εὐ-
Ἰρώπη»²²³.

Κ' υἱοθετῶ ἐδῶ τὴν ὀρθὴν ἀποψη πού ἄκουσα ἀπ' τὸ στόμα τοῦ κ. Μάρκου Αὐγέρη, πού μιὰ πιὸ βαθειὰ ἐξέτασή της μοῦ ἐπικύρωσε τὴ γόνιμη ἀκριβεία της. Τ' εἶναι πραγματικά, φιλοσοφικά, ὁ φιλελεύθερος κόσμος, παρά ἓνας κόσμος στερημένος ἀπ' τ' ἀπόλυτο²²⁴, στερημένος ἀπὸ κάθε σταθερὸ σύστημα ἀξιών, στερημένος ἀπὸ πίστη κι' ἀναγκασμένος ν' ἀναπληρώνει τὶς ζωτικὲς αὐτὲς ἀπώλειες μ' ἀνήσυχον πολυθεισμό, μὲ τὴ διαδοχὴ, ἢ καλύτερα μὲ τὴν παράθεση ἀντιφατικῶν συστημάτων, μὲ μιὰ λέξη μὲ τὴ λατρεία τῶν ἀντιθέσεων; Στὸ πνευματικὸ κιόλας πεδίο φαίνεται τούτη ἢ δυσκολία καὶ ἢ ἀποστροφή τῆς ἐκλογῆς. Σ' ἓνα κείμενο πού ἀναφέραμε, ὁ Ἀνατόλ Ντέ Μονζὶ γράφει γιὰ τοὺς συγχρόνους μας: «ὑποταγμένοι σὲ παράξενα ζευγαρωμένες ἐπιρροές, καταφέρνουν ν' ἀγαποῦν συνάμα τὸ Ρακίνα καὶ τὸ Μπωντλαίρ, τὸ Γκαίτε καὶ τὸ Βάγνερ, τὸ Ντελακρουά καὶ τὸν Ἐνγκρ, ... κηρύττοντας τὸν ἑαυτὸ τους ἀλληλέγγυο μ' ὄλους καὶ φόρου ὑποτελεῖς σὲ πολλούς»²²⁵. Τούτου τοῦ καλοπρόσδεχτου ἐκλεκτισμοῦ, ὁ Παλαμάς, ὅπως εἶδαμε, εἶν' ἢ ζωντανὴ εἰκόνα. Ἄλλὰ σ' ὄλα

223 «Ἀσάλευτη Ζωή» σελ. 13.

224 Ἡ βίαιη ἀντίθεση ἐνὸς Λεὼν Μπλουά μπρὸς στὸν σύγχρονο κόσμο παίρνει ἀκριβῶς τούτη τὴν αὐσιώδη σημασία: τὴ σύγκρουση ἐνὸς ἐξέφρενου πάθους γιὰ τ' ἀπόλυτο ἐναντίον ἐνὸς κόσμου ὄλο θετικισμό, σχετικότητας, κλεισμένου μέσα στὰ φαινόμενα.

225 Εἰσαγωγή — Τόμος 18ος τῆς ἀναφ. Ἐγκυκλοπαίδειας.

220 Περιοδ. «Πειθαρχία» (1930). Κριτικὴ γιὰ τὸ βιβλίο τοῦ Βεζανῆ: «Ἡ φιλοσοφία τοῦ Παλαμά».

221 «Ὁ Δωδεκάλογος τοῦ Γόφτου» — Πρόλογος, σελ. 13.

222 «Πεζοὶ Δρόμοι», Τόμ. Α' ἀριθ. 36, σελ. 81—82.